

NEWLY DISCOVERED DOCUMENTS ABOUT GRIGOR ZOHRAP'S ACTIVITY*

Miqayel Martirosyan

Abstract

After the publication of the monograph “The chronicle of the life and activities of Grigor Zohrap” by Prof. Albert Sharuryan it would seem that all episodes of Zohrap’s life had been revealed. Yet the study of Russian-German diplomatic clash in regard to the Armenian reforms in 1913 shows that G. Zohrap was actively involved not only in that process but he also functioned as the main negotiator from the Armenian side, a fact which remained unnoticed by historians and philologists. While the Armenian national delegation headed by Poghos Nubar was the official body representing the Armenian problem to great powers in Europe, in Constantinople the official negotiating body was the Commission of Safety of Armenian Patriarchy. G. Zohrap was one of the five members of the Harassing commission which supported the Safety commission who in the course of negotiations became the main actor. His participation in the negotiations was hidden by Russian diplomacy and by the Armenian circles and G. Zohrap himself. He was a member of the Ottoman parliament and it would be quite dangerous since the Young Turks could accuse him of treachery.

The documents presented in the article deal with the meetings of G. Zohrap with the first translator of the Russian embassy A.N. Mandelstam on August 20, 21, and 24, September 1-2, 1913 and the second translator of the German embassy Schönberg on August 30. These documents are kept in the archive of the Mother See of Holy Etchmiadzin. In the documents Zohrap’s name is missing but the comparison of documents of Great powers and memories of contemporaries comes to prove that it was he who negotiated on behalf of the patriarchy. After the end of the meetings G. Zohrap came to the Safety commission and talked about the course and results of the negotiations. His reports were recorded and sent to Gevorg V Surenyan, the Catholicos of All Armenians.

The study of these documents shows that G. Zohrap had a considerable contribution in the achievement of a compromised Russian-German agreement in regard to the Armenian reforms.

Keywords: Grigor Zohrap, Poghos Nubar Pasha, Arshak Chopanyan, Patriarch Zaven Ter Yeghian, A. Mandelshtam, ambassador M.N. Girs, compromise agreement, Armenian national delegation, Nubar Miqayelyan.

When in 1996 professor Albert Sharuryan's scientific work "The chronicle of the life and activities of Grigor Zohrap" was published, it seemed that everything was said about Zohrap, and all episodes of his life were discovered. The opinion was the result of the esteemed professor's diligent and bulky work where the

* The article was submitted on March 17, 2022. The article was reviewed on June 27, 2022.

novel's Armenian trout's literary and public-political activity was shown. Yet in the late 19th century and in the early 20th century, Grigor Zohrap was one of the powerful personalities whose whole life chronicle would demand efforts of several generations of philologists and historians. From July to January 1913-1914 the research about the Armenian reforms negotiation process brought us to the conclusion that Grigor Zohrap was the main negotiator from the Armenian side with German and Russian embassies in Constantinople. Concerning Armenian reforms, he had informal meetings and private conversations with Young Turk's high-ranking officials only in the case of the initiative coming from the latter. In contrast to the June-July negotiations period, when the problem of Armenian reforms in Constantinople's Austro-Hungarian embassy invited a countries conference hit the dead end, and in which the Armenian side did not take part, the August-September period ended by reaching a Russian-German compromise agreement, which was a serious progress in Armenian reforms problem. From the end of July, the representatives of the patriarchate, and, most of all, Grigor Zohrap, as one of the Security committee's foreign affairs officers of the patriarchate [12: 189], were actively involved in that process. If in Europe Armenian national delegation was led by Poghos Nubar Pasha, in Constantinople the right to hold Armenian negotiations was the security commission of the Armenian Patriarchate. Although G. Zohrap was not a member of the Security Commission, gradually he became one of the Russian-German compromise agreement architects around Armenian reforms. For such a responsible role several factors had a role, among them the inborn talent and ability to negotiate, the high popularity and status of a member of the Ottoman Parliament, also realistic approaches to solving the problem and being an acceptable and appreciable person from Constantinople's Russian and German embassies. Here we see how the members of the Armenian circle of Peterburg Nikoghayos Adonc and Sirakan Tigranyan, who arrived in Constantinople in 1912 December, describe Zohrap. "Grigor Zohrap is a lawyer by profession, writer, public dealer, and a member of the Turkish parliament, elected by the population, an honorable person, who draws the attention of not only Armenian population. The noble man with a great and bright mind, who has obedient, flexible and eloquent language, speaks with great enthusiasm, almost with teenage vigor" [2: 382-383].

Grigor Zohrap's was not part of the general enthusiasm and possessor of unrealistic illusions of Constantinople's patriarchy. In his diary, he confessed. "At first I didn't agree with our project and never had any hope of achieving it. From that time, I objected to guessing the difficulties of claims. After this, our patriotic requirements played their role"[2: 382-383].

In the process of negotiation, Grigor Zohrap's being non-partisan¹ played a role and in general, he estimated the ability to harmonize the protection of Armeni-

¹ It is known that before the 1912 parliamentary elections, he kept friendly relationships with famous members of Dashnaktsutyun, especially with Vardges Serenkulyan, alongside whom he passed away in 1915.

an interests. Here is how he has shown the Armenian-Russian relationship vision based on the principle of mutual benefit. "In Armenian question by the right of neighbors and by the state of interests, our main prop is Russia. Russia needs to ensure its effectiveness in bordering Turkish regions. He also must settle there, as an important area for the advancement to the southern open sea. In that way his main relatives, more reliable allies were Armenians, and it is indisputable, especially when before everything and regardless of everything both sides had the same interests" [4: 318].

In the frames of Armenian reforms, Grigor Zohrap asked Chopanyan to burn their letters in front of his relative who was living in Paris, and Chopanyan did so faithfully. Here is the proof that Zohrap classified his activity too. In 1913 he published two scientific works. "The situation of Sebastia province from the economic and ethnographic point of view and fettle of Armenians" and "Armenian question under the light of documents", out of which the first was published in the French press, unsigned, and the second was a separate book under the pseudonym of Marsel Lear. Even, the head of the Armenian national delegation Poghos Nubar pasha was unaware that the author of that work was Grigor Zohrap for a long time.

Even the frames of Constantinople's patriarchate and the members of the Security committee, who knew about the role of Grigor Zohrap in establishing the September 10 Russian-German compromise option, did not discover the details of the negotiation after Zohrap's death in their diary. The secretary of the Security committee Vahan Papazyan (Koms) in his diaries highlights Zohrap among Armenian national dealers and writes. "From all this, the most unconditional, enthusiastic, and dedicated power is G. Zohrap. He was respected and had great authority in international political-diplomatic frames. All doors were opening in front of him" [5: 197]. Patriarch Zaven Ter Yeghian recalls Grigro Zohrap's wasted efforts with gratitude "for success in Armenian reforms problem" with a central emphasis. "Almost every day Zohrap was connecting Andre Mandelshtam, who was the thirist translator and legal advisor of the Russian embassy in Constantinople" [6: 55].

It is remarkable that Grigor Zohrap's role was kept secret by Russian diplomats in Russian-German negotiations. Special translator A. Mandelshtam later published many works, which did not show Zohrap's efforts and services in any way. Almost the same attitude was showed towards Zohrap in "Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении" (Collection of Diplomatic Documents. Reforms in Armenia) collection published in 1915. On August 3(16) 1913 Constantinople's Russian ambassador M.N. Girs sent to Peterburg Number 733 a secret telegram, in which he mentioned that on the same day famous Armenian dealer Grigor Zohrap visited him, who presented himself as a German embassy's official representative Lepsius, then he also showed the content of negotiations and a bunch of recommendations with the minister of foreign affairs Talaat [14: 98]. In the published version of this secret telegram, Zohrap's name is missing [8: 265-266]. We are sure that keeping Zohrap's name secret in the publication of Russian official documents of the Ministry of Foreign Affairs was not done with the

purpose of attributing Russian role in the September 10 Russian-German establishment of a compromise option; they simply wanted to keep the Ottoman parliament Armenian representative, who was still alive, safe from alleged charges of treason by the Turkish.

Fortunately, Zohrap's special role in the negotiation process was testified not only by Russian ambassador M.N. Girs but also by the Embassy of Italy. Here we see B. Mochenigo's telegram to his country's Minister of Foreign Affairs M. San. Juliano which was sent on September 14/27/1913. "Yesterday I had quite a long conversation with lawyer and member of parliament Zohrap, whom we can consider an Armenian leader. He told me that all Armenian people were deeply disappointed that Italy with Germany adopted an oppositional position to the legitimate demands of Armenians last spring. He expressed hope that now our approaches have changed positively and made it clear that if it is like it, then Armenian powerful forces will do everything so that Italy can economically enter Minor Asia" [7: 69]. The most important evidence which proves that the person who negotiated with Constantinople's German embassy's second translator Shyonberg on August 30 (September 12) was G. Zohrap is the letter number 279 which was sent to Foreign Affairs from the embassy on September 8 (21). The letter called "Written Statement of Armenian Requirements" by G. Zohrap to the embassy summarizes the results of Zohrap-Shyonberg negotiations and the Ministry of Foreign Affairs reports.

"Regarding the conversation with the most influential leader Zohrap among native Armenians and second translator Shyonberg, I had the honor to report to Your Excellency in a different way. After this Zohrap himself formulated the main points of his essay in writing ..." [13: 119].

Unfortunately, Zohrap's archive, with more than 900 atypical handwritten pages was confiscated by Turkish police on the day of his arrest May 20, 1915. As for his diaries, they refer to the December-January 1913-1914, i.e. the end of the negotiation process. We think, that the access to Turkish archives will shed light on the activity of this truly glorious person.

Below for the attention of the reader are presented documents referring to the Zohrap-Mandelstam and Zohrap-Shyonberg negotiations towards the end of August 1913 and the beginning of September, extracted from the valuable collections which are kept in Mother See of Holy Etchmiadzin Manuscript. The collection of these documents mainly refers to the negotiations between representatives of Constantinople's Armenian patriarchate and foreign embassies in 1912-1913, concerned with Armenian reforms. Representatives of the patriarchate held negotiations with persons authorized by them. There were meetings also with the Ittihat party and high-ranking people by the initiative of the Turkish side. After that meeting representatives from the Armenian side reported the process and results to the patriarchate. Those reports were recorded and sent to the Catholicos of All Armenians Gevorg the Fifth Surenyan. These reports, which presented negotiations in detail in a question-answer form, constitute the content of the manuscript.

Representative of the Mother See of the Holy Etchmiadzin manuscript Nubar Miqayelyan brought together one part and published it in the magazine "Etchmiadzin" in B-E numbers in 1965. Unfortunately, in unknown conditions for us, the thick volume which was made by hardworking N. Miqayelyan was not published completely. The following documents are completely taken from number 228 document made by Nubar Miqayelyan and now saved in the Mother See of Holy Etchmiadzin Manuscript.

The negotiations with the foreign embassy were done secretly, so the people who made reports and records tried to hide the name of the Armenian negotiator, with the aim to protect him from further retaliation by Young Turks. So instead of his name the word *delegate* was written. And now without the documents retrieved from the archives of other countries by the Ministry of Foreign Affairs and without combining memories of figures of that time, one may find it next to impossible to find out who the Armenian representative was in reality. By the way, with this method from 1990 we were able to prove in "Le vilayet de Sivas au point de vue Economique et Ethnographique et la Situation des Armeniens" scientific work, which almost includes Volume C of Acts written by him.

So, in the documents below, published for the first time, Constantinople's Armenian patriarchate's delegate is Grigor Zohrap [9: 196-242].

20/2 Մեպատմբերի Երկուշաբթի

Մեր պատմիրակին տեղեկագիրը.

Այս առտու գերմանական դեսպանատան հայ պաշտոնյաներեն մեկը եկավ զիս ըսելու թե գերմանական դեսպանատան թարգմանը Պրն. Շեռնբերգ կփափագի հայոց մեկ ներկայացուցիչին հետ խոսակցիլ: Ըսի թե պատրաստ եմ տեսնելու Թերապեա Թոգաղյանի մեջ [Թոգաղյան սրճարանը գտնվում էր Կ. Պոլսի Թափապիա թաղամասում, Բոսֆորի ելրոպական ափին – Մ.Մ.]: Ժամադրությունը պիտի որոշե Պարոն Շեռնբերգը:

Եղած այս հրավերի մասին գացի ռուսական դեսպանին խորհուրդը առնելու: Ա. Թարգմանը /ռուս/ [Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանության առաջին թարգմանն Անդրեյ Մանդելշտամն է – Մ.Մ.] ընդունեց զիս և երկու ժամի չափ տեսակցեցանք:

Բացատրություն խնդրեցի Տրուպեցկոյի [Գ. Ն. Տրուպեցկոյ, 1912-1914 թթ. Ռուսական կայսրության արտգործնախարարության Մերձավոր Արևելքի բաժնի վարիչ, իշխան – Մ.Մ.] վերջին տեսակցության մեջ անոր այն հայտնության մասին թե այս վայրկյանիս դահլիճներու մեջ բանակցություններ կկատարվին:

Թարգմանի տված տեղեկություններուն նայելով՝ հայոց մասին այս վարկյանիս դահլիճներու մեջ խոսակցություն չկար: Բայց Պարոն Դր Գիրսը կուզեր, որ հայկական ծրագիրը հոս դեսպաններու կողմե շուտով քննվի: Դեսպանը շատ կարևորություն կուտա անոր:

Թարգմանը ըսած էր թե Սամսոն-Սվազը փոխանցված էր գերմանացիներուն, իսկ Խարբերդ-Տիգրանակերտը՝ Ֆրանսիացիներուն: Հետաքրքրվեցաւ անոր terminus-ի մասին:

Պատասխանեց թե երկաթուղիներու խնդիրը դեռ չէր վերջացած և Հայաստանի գիծերուն Անադոլոյի գերմանական գիծին կցելու մասին դեռ ոչինչ չէ որոշված: Թերևս այս գիծերը Սև ծով պիտի հանգին: Թարգմանը այն համոզումը չունի թե երկաթուղիներու շինությունը շատ կապ չունենա հայկական բարենորոգմանց հետ և թե Ֆրանս-գերմանական շահերուն իրավախոհություն երկաթուղիներու խնդրին մեջ և հայոց հարցին լուծումը - տարբեր բաներ են:

Իմ դիտողությունս թե՛ թուրքիո հաջողությունը էդիրնէի խնդրոյն մեջ զանոնք բոլորովին անձնապատասխան և համատ պիտի դարձնէ մեր հարցին մեջն ալ, և այն դիտողությանս թե թուրքերն համոզված են թե Ռուսիա առաջ չպիտի երթա և թե ամեն պարագայի մեջ զինվորական ուժերուն Հայաստանի մեջ ավելցվիլն անշուշտ քաղաքականություն բռնելու նշաններ էին: Թարգմանը պատասխանեց թե Ռուսիա ուղղակի շահ չունենա էդիրնէի խնդրոյն մեջ. բայց շահ ունի հայկական հարցին լուծման մեջ, թե երբ ատենը գա և Ռուսիան ստիպվի, կրնա վերջապես առաջ շարժվիլ:

Ավելցուց նաև թե եթե հայկական խնդիրը պետությանց ումանց և թուրքիո հակառակությանց հետևանքով խափանվի և եթե հայերը լռությամբ ընդունեն այս վիճակը աշխարհը պիտի ըսէ թե հայերը բան մը չէին պահանջեր, և թե ռուսներ հայերու անունով և շինծու կրողորքէին և ռեֆորմ կպահանջէին:

Պատասխանեցի թե բարենորոգմանց հայերու կողմէ ուզված ըլլալը, բոլոր պետությանց պաշտոնապես հաղորդված էր: Բացի Եվրոպայի պատվիրակութենէն, դեռ շատ ամիսներ առաջ, նաև Հայոց Պատրիարքարանի կողմէ և թե հարյուրներով de marche-ներ կան, ուստի հայկական հարցին Ռուսիո մեկ ցանկությունը համարվիլը հիմ չունի և անհնար է:

Ես համառոտ ամփոփումը տվի Թալաթ, Խալիլ և Ֆեհմի բեյերու հետ շաբաթ օր մեր ունեցած բոլորովին անհատական խոսակցությանը, հաղորդեցի իրենց նաև որ հիշյալները առաջարկած են երկրորդ տեսակցություն մը ևս ունենալ հառաջիկա ուրբաթ օրը: Ամփոփեցի թուրքիո ընդդիմության կետերը: Ըսի որ մենք ընդհանուր կերպով միայն խոսած ենք, իսկ երկրորդ խոսակցության մասին դեռ որոշում մը տված չենք [Ներքին գործերի նախարար Թալաթ, Պետխորհրդի նախագահ Խալիլ և իթթիհատ կուսակցության քարտուղար Ֆեհմի բեյերի հետ հանդիպումը տեղի է ունեցել 1913 թ. օգոստոսի 17-ին, Ջոհրապի տանը: Անպաշտոն այս հանդիպմանը հայերից մասնակցել են նաև Հարություն Շահիրիկյանը և Վարդգես Մերենկույանը – Մ.Մ.]:

Ա. Թարգմանն ալ Դոկտ. Շեռնբերգի հետ իր ունեցած տեսակցությունը պատմեց: Շեռնբերգը այցելած էր իրեն ետ առնելու համար կատարված բոլոր գիշումները /որ գերմանացիները ըրած էին թե Դոկտ. Լեփսիուսի բերնով և թե անկէ վերջ, Դոկտ. Շեռնբերգի կողմէ Պրն. Մանդելշթամի ըրած/:

Շեռնբերգը հայտարարած է թե ինքը արդեն անձնապես խոսած էր Պրն. Մանդելշթամին վերջին անգամ, և Դր Վանգենհայմը որուն զեկուցած էր ինքը, համաձայն չէր եղած որնէ զիջումի: Ռուս թարգմանը անակնկալի եկած այս տգեղ *volte-face*-ին առջև, խիստ կերպով խոսած է և իբրև վերջին խոսք ըսած է անոր թե ռուսերը իրենց ծրագրեն ոչ մեկ զիջում պիտի ընեն բացի մեկ կետէն, այն է ի հարկին երկու *secteur* ընդունիլ հյուսիսէն հարավ բաժնվելով, բայց անհողորդ պիտի մնա մյուս բոլոր կետերուն մասին, զոր գերմաններն ալ գրեթե ընդունած էին: Շեռնբերգը անոր հետ կրկին տեսնվելու պետքը ցուցուցած է և հրավիրած է անոր: Ռուս Ա. Թարգմանը թէն խոստացած է, բայց վերջէն Պրն. Դր Գիրսի հրամանով ետ կեցած է այդ այցելութենէն: Դր Գիրսի վրա խիստ գեշ ազդած է գերմանացիներու այս *volte-face*-ը և ըսած է թե ինքը այս մասին պիտի տեսակցի Պրն. Դր Վանգենհայմի հետ: Այս տեսակցությունը տեղի պիտի ունենա երկու-երեք օրվան մեջ:

Գերմանացիներու այս *volte-face*-ը ես /մեր պատվիրակը/ բացատրեցի այսպես: Թուրքերը շարաթ օր խոսակցեցան մեզի հետ, ուրբաթ օրն ալ պիտի գան, հավանաբար մեզի հետ իրենց համաձայնությունը հաջողեցնելու համար անոնք դիմած են Վանգենհայմին որ զմեզ չքաջալերեն զիջումներ ընելով, որովհետև այդ պարագային հայերը չպիտի ուզէին թուրքերու հետ բանակցիլ և խնդրած ըլլան որ դեսպանը հաշտեցնէ զմես, որպէսզի իրենց դիմենք:

Պարոն Մանդելշթամը շատ հավանական գտաւ իմ այս ենթադրությունը:

Ուրբաթ օրը թուրքաց հետ ի՞նչ ձևով խոսելու հարմար ըլլալու մասին թարգմանին կարծիքը հարցուցի. արդո՞ք նախ ռուս ծրագրին դեմ թուրքաց դիտավորությունը հայտնել, մեր պահանջները իրենց պարզել և թե այս երկրորդականներէն սկսիլ թե էականները մեջտեղ դնել սկիզբէն իսկ: Թարգմանը թելադրեց նախ մեր պահանջներուն էական կետերը դնել անոնց առջև և անդրդվելի մնալ:

Ուզեցի հասկնալ իր կարծիքը մեր կողմէ դեսպաններու ընելիք նոր դիմումներու նպատակահարմարության մասին: Ինքը օգտակար գտնելով հանդերձ, դեսպանին կամքը առնելու պետքը տեսաւ: Ըսի իրեն թե Շեռնբերգի հետ հայոց մեկ ներկայացուցիչ կրնա տեսակցիլ երբ այս մասին նույնպէս դեսպանին կամքը առնվի: Խոստացաւ այս մասին հաղորդել:

Ամբողջ խոսակցության ընթացքին մեջ այն տպավորությունը ունեցա որ գերմանական նոր խաղը ռուսաց զայրությո՞ք պատճառելով հանդերձ, բավական շփոթեցուցած է այնքան որ այս մասին հեռագրով Պետերբուրգ հաղորդած են հրահանգ խնդրելով: Պզտիկ տկարություն մը, անվճռականություն մը նշմարեցի, բայց մերթ ալ գործը առաջ վարելու որոշում մը:

Այս պայմաններու մեջ ես ալ սրտաբեկ, պատշաճ չտեսա այլևս Տրապիզոնի մասին խոսք ընելու, քանի որ հիմէն կիսախտվեր մեր պահանջները:

Նույն օրը գացի տեսնելու Պրն. Վայսը /"Ֆրանկֆուրտեր ցայտունգ"ի թղթակիցը և խիստ ազդեցիկ գերմանական դեսպանատան մեջ/: Դեսպանին այս ընթացքին դեմ գանգատեցա, հազիվ, ըսի, գերմանացիները հայերու վստահություն

ներշնչելու վրա էին: Հայ-գերմանական բարեկամությունը դեռ տկար բույս մըն էր և ահա ամենածանր հարված մը կընդունվի:

Պրն. Վայսը իր հայասիրական զգացումները կրկին հայտնելով ինձի, դատապարտեց դեսպանին այս *volte-face*-ը: Ըսավ թե նա խաբված և քիչ մըն ալ հմայված էր թուրքերե: Մասնավորապես կվստահի ներկա *grand-vezir*-ին, բայց Բեռլինի մեջ քաղաքականությունը նույն է հայոց հանդեպ և թե այս չնչին դժվարությունը շուտով պիտի վերնա: Խորհուրդ տվավ որ Շենբերգեն վերջ տեսնվիմ Պրն. Դը Վանգենհայմի հետ և խոսիմ: /Այս բանը ըսավ նաև Պրն. Մանդելշթայմը/: Կրկնեց իր խորհուրդը որ տված էր անգամ մը և որուն ինքը շատ նշանակություն կուտա, այն է, որ Բեռլինի մեջ գերմանական կայսրուհուն աղերսագիր մը տրվի հայկական դատը պաշտպանելու մասին: Կայսրուհուն ազդեցությունը մեծ է և ինքն ալ հայասեր է և թուրքերն ալ չի սիրեր: Պրն. Վայսը ըսավ նաև որ դեսպանատան մեջ ինքն ևս պիտի աշխատի և իր լրագրի մեջ հոդված մը պիտի գրե:

21 / 3 Մեպտեմբեր 1913թ.

Մանդելշտամը անձամբ բերավ դեսպանատունեն սպասված հրահանգները երկու առաջարկներու մասին: Կրկնեցի /պատվիրակը/ մեր հրահանգը, ըսի որ եթե գերմանիայի այս հետադարձ շարժման վրա պնդեն իր երկու բարեկամները, ինչ պիտի ըլլա մեր վիճակը դեսպաններուն ժողովին մեջ: Կվախնամ ըսի, որ Անգլիան թույլ գտնվելով, ինչպես որ դուք ալ նկատեցիք, իսկ Ֆրանսիան շուտով խաղաղ վիճակ մը ստեղծելու փափագով յուր դրամազուխները փոխադրությամբ և երկաթուղային ձեռնարկները շահագործելու հոգատարությամբ ավելի թույլ գտնվի և Ռուսիան մինակ մնա:

Թարգմանը լուծ է: Պատվիրակը այցելուցած է որ ասկե քանի մը շաբաթ վերջ մեր վիճակը ավելի տկար պիտի ըլլա, որովհետև թուրք կառավարությունը պիտի գորանա փոխառությամբ և զինվորական ուժերը հավաքելով հայկական վիճակներու մեջ:

Թարգմանը ըսավ թե գիտե որ Ջեմալ բեյ վեցերորդ գորաբանակը Էրզրում փոխադրելու վրա, ասկե ավելի բան մը չըսավ նորեն:

Պատվիրակը ըսավ, որ Ռուսիան մինակ մնացած կարելի է որ մեր դատը չկարենա հետապնդել այլևս, և թե նոր շրջան մը սկսվելու ըլլար ով գիտե քանի տարվան համար, մեր առջի վիճակի մեջ պիտի ձգվեինք տաճկաց կառավարության ենթարկված, որ այս անգամ կատարած ջանքերեն ալ ավելի սաստկացած պիտի ըլլային:

Ասոր միայն պատասխանեց որ դեսպանը մեզի խոսք տված էր թե ջարդեր թույլ չպիտի տա: Ըսի որ ջարդերը տարբեր բաներ են, իսկ ամենօրյա քայքայում և հալածանքն ալ տարբեր: Դարձյալ պատասխան չառի: Ըսի որ պարտավոր եմ դեսպանին այս բոլորը խոսիլ և անոր կարծիքը իմանալ, իրաց նոր կացության մասին, հարմար դատեց: Գերման դեսպանին հետ Դը Գիրսի տեսակցութենեն վերջը, Թարգմանը պիտի երթար Դը Գիրսը տեսնելու:

Այսօրվան տպավորություննս Ռուսիո տկարության մասին երեկվան զգացածս ավելի ևս կհաստատեն: Թարգմանը կարծես ինձ կսպասեր: Խորհուրդ խնդրեց որ վեց դեսպաններու քով ըլլայիք դիմումը փութով կատարվի: Իր բաղձանքը այն է որ թուրքաց հետ խոսակցության միջոցին, դեսպաններու գրված թղթի մոտ, իբրև ամփոփում, թուղթով մը հայտնվեր մեր հիմնական պահանջները: Ըսի որ ատիկա կրնար խզում մը առաջ բերել և թե այդ կետերը իբրև մեր պահանջները ներկայացնելով մեկտեղ բերանացի կերպով, գրավոր տալու մասին պիտի մտածինք:

Ինք կարծեր թե իր առաջարկը խզում մը չի ենթադրեր.- ըսի որ շատ մտահոգ ենք, պիտի խորհինք:

Կարդացի իրեն դեսպաններու գրվելիք նոր *note confidentielle*-ը, որ հավանեց և շատ հարմար տեսավ մանավանդ վերջին պարբերությունը ավելցնելով թե «հայերը քիչ մը ավելի տոկունություն և կորով պիտի ցույց տան այժմ»:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ՊՐՆ. ՄԱՆԴԵԼՇԱՍԻ ՀԵՏ

24/6 սեպտեմբեր / շաբաթ [Պետք է լինի ուրբաթ – Մ.Մ./ 1913 թ.

- Թարգմանը հարցուց Տեղապահ Սրբազանին քաղած տպավորությունները ըրած այցելություններեն:

- Ֆրանսիան և Անգլիան թույլ են գտնվեր: Գերմանիան առանց որոշ *concrete* բաներ ըսելու տարտամ բարյացակամություն հայտնեւ է: Իտալիայեն կարծես քիչ մը հետաքրքրություն և մտոնկություն տեսնվեր է դեպի մեզ:

- Իտալիայեն կսապսենք այդ: Եթե Տեղապահը Ավստրիո դեսպանին հետ ալ խոսած ըլլար հոն ալ դեպի լավ փոփոխություն մը պիտի տեսներ: Ռուսիան աշխատեցավ այս երկուքին քով: Աղեկ կըլլար որ Ֆրանսիային հասկցնէիք որ եթե հայկական խնդիրը երեսի վրա ձգե անախորժություններ կրնան պատահիլ և Ֆրանսիան որ միմիայն փոխառությունը ընելու աճապարանքը ունի իր դրամագլուխն բոլորովին ապահով պայմաններու մեջ փոխ տված չպիտի ըլլա: Հետո երկաթուղիներու շինությունն ալ կրնա ետ մնալ: Անոնք հասկցուցեք Ֆրանսիային: Նույնպէս փաշան քիչ մը կորով թող ցուցնէ թե Ֆրանսիայի և թե Անգլիո: Նույնպէս Գերմանիո հանդէպ, մանավանդ, սա վերջին *volte-face*-ին համար:

- Գերմանիո ընթացքի մասին գրեցինք արդեն փաշային: Հարցուցի թե արդոյք հայ հեղափոխական մարմիններու կողմէ խիստ քաղաքավար թուղթ մը տրվիլն դեսպաններուն օգուտ մը չէ՞ր ունենար արդոյք և մեր *notice*-ի վերջին մասը չէ՞ր ուժովցնէր: Ի՞նչ էր դեսպանին կարծիքը այս մասին:

- Գաղափարը շատ լավ է : Կխոսիմ ձեզ կիմացնեմ:

- Դեսպանը Դը Վանգենհայմի հետ խոսեցա՞վ արդոյք:

- Ոչ, ուզեց որ սա վերջին *notice*-ն ալ ներկայացված ըլլա: Շեռնբերգի հետ ըլլայիք խոսակցությունն ալ իմանա: Ինքը երեքաբթի պիտի տեսնվի: Վաղը Պետերբուրգ պիտի հեռագրենք պետությանց ամեն մեկին ըրած տպավորությունը ձեր ներկայացուած վերջին *notice*-ի վերաբերմամբ:

- Հարցուցի թե ի՞նչի կվերագրեր Շեռնբերգի ժամադրության չգալը, թյուրիմացությունն, թե մեր վերջին notice-ի դեմ դժգոհության ցույց մը:

- Վերջին ենթադրությունը ավելի ճիշտ է, բայց պետք է լուսաբանել և դեսպանին հետ խոսիլ: Լավ կըլլար որ դուք ալ ուղղակի Վանգենհայմը տեսնեք:

- Հարցուցի թե ի՞նչ ընթացք բռնենք թյուրքաց հետ. խզե՞նք թե ոչ:

- Ժամանակ վաստակեցեք: Կհուսամ որ այս շաբաթվան վերջերը պետությունները հայկական հարցով զբաղվիլ պիտի սկսին, և ադեկ քայլ մը պիտի առնենք:

- Հաջողության շանսերը ի՞նչ են: Ի՞նչ պիտի ըլլա եթե Ռուսիա մինակը մնա: Տաճկաց վրա գործվելիք ճնշում մը որն կրնա ըլլալ, ահավասիկ Ֆրանսիան և Անգլիան բոլորովին թույլ են:

- Բավական chance-ներ կան որ բան մը պիտի ընենք: Կրկնեմ որ շաբթվան վերջը խնդիրը բավական պիտի լուսաբանվի. եթե ուրիշ խնդիրներու մեջ հաջողեցինք, միայն չպիտի ըլլա այս խնդրույն մեջ: Ռուսիա, Բուսալիո և Ավստրիո միացան կաշխատի որ, թերևս ալ Գերմանիո ճնշումի մասին վերջին կմտածենք:

- Ես ձեզի ըսի որ բանակ մը պետք կար պատրաստ պահել Կովկասի մեջ:

- Մենք ի հարկին անանկ ծեծ մը կուտանք, որ թուրքերը երբեք չմոռանան: 4.000.000 զորք ունինք:

- Այո, բայց Պրն. Վանգենհայմի խոսքերն ալ մտքե մի հանեք:

- Ամեն բան ժամանակի մը համար է: Էդիրների խնդրին մեջ չպնդեցինք, վասնզի Էդիրների մեջ թուրքերեն դժգոհ և բողոքող ժողովուրդ մը չկար: Հայաստանի մեջ ասոր հակառակն է, Հայ ժողովուրդը չեմ կարծեր որ լուռ մնա եթե հայկական բարենորոգումները ետ մնան որևէ պատճառով: Լուռ կեցալ թարգմանը և ինձի հարցուց

- Ի՞նչ կըսեք, այդ պարագային հայերը լուռ կմնա՞ն թե կապստամբին:

- Պատասխանեցի, եթե թուրքերը գեշ վարվին հետերնին՝ կապստամբին: Կվախնամ, որ թուրքերը առանց մեր փափագածները տալու պիտի զգուշանան անհանդուրժելի վիճակ մը ստեղծել և նույնիսկ երկրորդական կարգի գոհացումներ պիտի տան մեզի:

- Եթե մեր քրդերը գձեզ անհանգիստ ընեն...

- Թուրքերը քրդերուն զլուխը պիտի ձգմեն, ոչ թե մեզի բարիք մը ընելու համար, այլ անվստահելի դարձած e' le' ment մը խորտակելու համար: Ուստի ասկեց ալ հույս չկա որ ապստամբելու պատճառ տրվի: Մանավանդ որ թուրքերը քիչ ատենեն մեծ ուժ պիտի հավաքեն Հայաստանի մեջ թե հայոց, թե քրդաց և թե ռուսաց դեմ: Հայեր այն ատեն միայն պիտի ապստամբին եթե հաջողության լուրջ հույսեր և հենակետեր ունենան, արկածախնդրություն չպիտի ընեն:

Եթե Ռուսիա օգնե իրենց, հայերը կրնան շարժիլ, բայց պրն. Տրուբեցքոյը պարզ անձնապաշտության համար անգամ, զենք տալու տրամադիր չէ թվեր, ըսելով, որ զենքը ինքնին կրակ կառնե:

- Պրն. Տրուբեցքոյը ըսած է այդ խոսքը դիվանագիտական ճամբով, դատին լուծվելուն հույս դնելով: Ես կխոսիմ ձախողության պարագային:

- Ես ալ կ'ապատահանեմ թէ առանց հաստատ օգնության Թուրքիոյ հայերը չեն ապստամբիր: Մյուս կողմէ իմ կարծիքս այն է, որ թուրքերը պիտի դիմադրեն մինչև վերջը, ուստի Ռուսիա հիմակուց աստոր դեմ ինչ ընելին որոշելու է, և եթէ անպատեհություն չկա մեզի իմացնելու է:

- Ես կ'կարծեմ թէ գերմանները վերջ ի վերջոյ իրենց առջի զիջումներուն պիտի գան: Պիտի գանոնք հարմարցնել թերևս ալ լմնցնելու համար վիլայեթները պահել պետք ըլլա, բայց *inspecteur*-ները մեծ պետությանց հավանությամբ ընտրվիլը և վալիներն ալ անվանել և պաշտոնանկ ընելու արտոնելը անհրաժեշտ է /*Լեփսիոսի առաջարկը*/ [1913 թ. օգոստոսի սկզբին Կ. Պոլսում Յոհաննես Լեփսիոսը գերմանական դեսպանատան անունից կիսապաշտոնական գրավոր առաջարկներ էր փոխանցել հայոց պատրիարքարանին: Կ. Պոլսից Լեփսիոսի մեկնելուց հետո գերմանական դեսպանությունը հրաժարվել էր իր առաջարկներից – Մ.Ս.]: Թարգմանը հարցուց թէ Հայաստանի երկու շրջանի բաժանելու *Etude*-ը լմնցա՞վ, թէ ոչ: Եվ հետաքրքիր եղավ արդյունքին:

Ըսի, որ դեռ չլմնցավ:

Թարգմանը հայտնեց որ բովանդակ Ռուսիան հայկական դատին համակիր է և միաբան, որոշելով ուրեմն որ

1. Թուրքաց հետ բանակցությունը / անհատական հանգամանքով/ չխզենք:
2. Հեղափոխական կուսակցությանց կողմէ դեսպանատանց գիր մը տրվելու մասին դեսպանին կարծիքը պիտի առնվի:
3. Դեսպանը պիտի տեսնեմ, Վանգենհայմի հետ խոսակցելեն հետո:

Վերջեն թարգմանը ուզեց – եթէ կարելի է մեր միջոցով ճշգրիտ պայմանները գիտնալ թուրքաց և արաբաց մեջ գոյացած համաձայնության:

Այսօրվան տպավորությունս քաջալերիչ է. Ռուսիա՝ Ֆրանսիայի և Անգլիոյ լքումին տեղ Բոսալիան և Ավստրիան և քիչ մըն ալ Գերմանիան դեպի իրեն քաշելու ճամբան բռնած կ'ըլլի:

ԽՈՍՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ՊՐՆ.ՇԵՆԸԵՐԳԻ ՀԵՏ

Ուրբաթ 30 Օգոս./ 12 Մեպտ. 1913 թ./

Պրն. Շենքերգը Գերմանիոյ դեսպանատան մեր մասին ունեցած բարյացակամ տրամադրությունները կրկնելով, ըսավ որ անիկա գործնական բան մը՝ սկզբնավորություն մը կրադա բարենորոգմանց խնդրույն մեջ, ուստի կզգուշանա այն ամեն բաներեն որոնք *irreductible opposition*-ի մը տեղի կուտան թուրքաց կողմեն, այսպէս շարժելով հայոց օգտին կաշխատին, հայոց, զոր կնկատեմ աշխատասեր և աջակից տարր որուն վրա *compter*-ի կրնա ընել: Կուզեմ ցրել այն կարծիքը հայոց որ դեսպանատունը կդիմադրէ բարենորոգմանց, ընդհակառակը նա անոր հաջողելուն կբաղձա:

Պատվիրակ - Այս տեսակցության մեջ ես ավելի կարևորություն կընծայեմ հայոց և գերմանացոց միացման քան թէ հայ-թուրքաց վեճին: Այսօր իրավ որ հայերը շատ զարմացած տեսնելով գերմանական դեսպանատանն տաճկաց տե-

սակետին համար միայն աշխատող, տաճիկները քաջալերող և հայերը վհատեցնող:

Շեռներգը բողոքեց ասոր դեմ:

Եվ չէք կրնար ուրանալ սակայն տաճկաց 1 հուլիս շրջաբերականը հիմք ընելով պատվիրակներու համաժողովին մեջ, նույնիսկ պահ մը ավելորդ դատեցիք հայկական բարենորոգումներով զբաղիլ: Եվ ասիկա շատ մոտեն գիտեմ: Գիտեմ նաև որ գերմանական դեսպանատունն իր խորհուրդներովն էր, որ *inspecteur ge'ne'ral*- ներու հատուկ օրինագիծը, հապճեպով միայն ռուսական *projet*-ն ջուրը ձգելու համար շինված, հրատարակվեցավ այնքան հապճեպով, որ զայն պատրաստող կառավարությունը միջոց և ժամանակ չունեցավ զայն հաշտեցնելու օրենքին հետ և կամ բանավոր և լուրջ հանգամանք մը տալու համար անոր: Այսպես ըլլալը նույնիսկ Թալաաթ բեյը ինձի խոստովանեցավ, կտեսնեք, որ վավերական տեղեկությանց վրա կ'իստիք:

Շեռներգը - Քանի որ պատվիրակներու հանձնաժողովին թուղթերը կարդացեր էք...

Պատվիրակ - Ո՛հ, չեմ կարդացեր, բայց կրցած եմ քիչ մը տեղեկություններ առնել [Իրականում Ձոհրապը քաջատեղյակ էր դեսպանությունների պատվիրակների Ենի-քյոյի համաժողովի արձանագրություններից: Այդ մասին ռուսաց դեսպան Մ. Ն. Գիրսը գաղտնիորեն հոգացել էր – Մ.Մ.]:

Շեռներգը - Շատ լավ, այն ստեն տեսած ըլլալու էք որ Գերմանիան, Ավստրիան, վերջին նիստին բավական լուրջ բարենորոգումներ առաջարկած են, դուք անհնարին բաներ պահանջելով և համառելով /մեկ վիլայեթի կազմություն, տերությանց հավանությունը *inspecteur ge'ne'ral*-ի անվանումին և այլն/ բարենորոգմանց *irre'alisable* ըլլալուն պատճառ կ'ըլլար: Վասնզի թուրքերը - և շատ խորին կերպով համոզված ենք ասոր - մինչև վերջ պիտի ընդդիմանան ասոնց. ի՞նչի պիտի հանգի ասոր վերջը, ոչնչի: Բռնի՞ ուժ գործածել, ասիկա ոչ մի պետություն կուզե, այդ միջոցով միայն ձեռք բերվելիք բաներ չեն, ըսել է. ա՛յն է նախամեծարը քեզ, բայց անմիջապես գործադրելի, թե շատ բայց անհնարին:

Պատվիրակ - Հայերը գործնական մտքի տեր մարդիկ են, տեսեք անոնք *autonomie* անգամ չեն պահանջեր: Մինչդեռ արաբները պահանջած են զայն, բայց միանգամայն չեն կրնար հրաժարիլ այնպիսի պայմաններէ դուրս բարենորոգմանց իրական / և ոչ թե ձևի համար և խաբեբա կերպով / գործադրման համար անհրաժեշտ կնկատեն: Օրինակի համար սա վայրկյանիս ձեր ըսած խոսքին պատասխանելով հիմակուց ըսեմ ձեզի որ առանց պետությանց հավանության օտարականք մը Հայաստանի մեջ բարենորոգմանց գլուխ նշանակվիլը հայերը չեն ընդունիր, և անօգուտ է եթե այս էական պայմանը չընդունի այս գործով զբաղիլ: Լավագույն է, որ հայերը իրենց ճակատագրին թողունք և դեպքերը իբրև բանավոր լուծումը:

Շեռներգը - Պնդեց, որ թուրքերը երբեք պետությանց հավանություն պայմանը չեն ընդունելու: *Coe'rcitive* միջոցներ գործածել հարկ պիտի ըլլա, *l'outrage au mandat* թե՛ նավային ցույց:

Եթե Գերմանիան հաճի իսկ պետությունները չպիտի հոժարին: Հետո կրկնեց իր փաստերը ըսելով *controle*-ի տակ պիտի ըլլա *inspecteur*-ը, և այս ալ հավանություն չափ գորավոր է:

Պատվիրակ - Բացատրեցի իրեն, որ այն ձևով որ այս *controle*-ը հաստատել կուզեն, անհկա բոլորովին *inefficace* է, ուստի ավելի ևս անհրաժեշտ է, որ Բարենորոգումները գործադրեք, նորեն անվանումը պետությանը հավանությամբ ըլլա:

Շեռնբերգ - Համառեցավ մինչև վերջ իր տեսակետին վրա և ըսավ, որ թուրքերը իրեն *amour-propre*-ին համար ալ չեն կրնար այս պայմանը ընդունել և թե թուրքաց հետ ապրելու կոչված, պետք էինք ավելի հաշտարար ոգի մը ցույց տալ:

Պատվիրակ - Բացատրեցի հայոց քաղաքական ուղղությունը, օսմանյան պետության մեջ ապրելու փափագը դեռ բոլորովին թողած չըլլալով կճանչնայինք աստոր մեր վրա դրված պարտականությունները, բայց *assentiment des Puissances*-ը անանկ էական է, որ անոր վրա *concession* անհնար է: Հարցուցի թե մի՞թե Գերմանիո շահը չի պահանջեր տևական վիճակի հաստատումը Հայաստանի մեջ, արդ եթե օտար պաշտոնյան Բ. Դոնեն կախում ունենա ոչինչ պիտի կրնա ընել: Իր ամսականը պիտի անկե ստանա և տաճկաց հաճելի լինելուն պիտի նայի: Մենք, ըսի, տաճկաց վիրավորել չենք ուզեր, ընդհակառակն կուզենք, որ անոնք ալ գիտնան թե իրենց շահը և մերինը նույնն է: Բայց անոնց *mentalite*-ն անուղղելի է: Անոնց խոսած Բարենորոգումներն ալ հինցած, փոտած բաներ են: Ամեն անգամ, որ ընկճված ազգ մը Բարենորոգում մը պահանջեր է, անոնք հիմնական *reformes*-ը ուզած են, ընդհանուր Բարենորոգում, Եվրոպացի պաշտոնյաներու աջակցություն, ասոր վրա ավելի խոսիլ չարժեր: Կոռուսան սակայն, որ վիճակը շատ ծանր է: Եթե հայերը տեսնեն, որ այս անգամ ալ Բարենորոգմանը հարցը ջուրը ինկած է ապստամբութենե գատ բանի մը վրա չպիտի մտածեն: Եվ ինչ-որ բախտ կտնօրինե այն կըլլա:

Շեռնբերգ - Կարծեք, որ ապստամբությունը կհաջողի:

Պատվիրակ - Ով ըսավ, որ ապստամբությունները կհաջողին, այսինքն հաջող կհանդիսանան եւ ոչ մեկ տեղ մասնավորապես Թուրքիո մեջ: Ապստամբները կընկճվին զինու գորությամբ, բայց ապստամբիչ երկիրը կանջատվի: Այս անգամ ալ անանկ պիտի ըլլա, Հայաստանը Ռուսիո պիտի անցնի և խնդիրը պիտի վերջանա:

Շեռնբերգ - Չեմ կարծեր, որ Հայաստանը Ռուսիո կրնա կցվիլ եթե Եվրոպան չուզե:

Պատվիրակ - Ձեզի կապահովցնեմ, որ այդպես պիտի ըլլա: Եվրոպան պիտի պարտավորվի ուզելու և իրողությունները նկատողության առնելու: Ըսի որ հայ ազգին հոգեբանությունը ծանր գինովության աստիճանի մը հասած էր և մեր ձեռքը չէր, հուսախաբության պարագային, մեր ուզածին պես վարել զայն: Ըսի որ քրդերը շատ պատրաստ էին շարժումի մը, բայց մենք անոնց հետ գործակցիլ չենք ուզեր և թե հույսերնիս Եվրոպային կտրած չենք:

Այս ձևով խոսեցանք երկար: Միշտ նա /պնդեց/ թե թուրքերը *assentiment des puissances* երբեք չպիտի ընդունեն: Բնձի թվեցավ թե գերման դեսպանը մոտ օրերըս խոսակցություն մը ունեցեր էր *Grand Vé'zir*-ին /որ իրոք շատ *enté'té*-արարած մըն է/ հետ, և խորապես համոզված է Թուրքիոյ դիմադրությանը: Ես ըսի որ պետք էր ընտրել կամ հրաժարվիլ Բարենորոգմանց խնդրեն, կամ այս պայմանը ընդունիլ: Ըսի որ գրեթե շատ մոտ բան մը 1880-ի հավաքական ծանուցագրին մեջ կար արդեն և թե *formule*-ը կրնային մեղմ ընել, որ Թուրքիոյ անձնասիրությունը չվիրավորվի:

Խոսակցությունը պահ մը գրեթե ընդհատվելու մոտ վիճակ մը ստանալէ վերջ վերսկսավ:

Պատվիրակ - Մեր քաղաքական ուղղությունը հետևյալն է, նախ հաշտ ըլլալ Օսմանյան կայսրության հետ, ուր պիտի ապրինք, երկրորդ՝ ռուս պետության հետ, որ սահմանակից է, և ուր այնքան հայեր կրնակին և հանգիստ կյանք կվարեն, երրորդ՝ Գերմանիոյ Բարեկամությանն հետույ Կրիկիո և Միջին Ասիո մեջ: Մենք համոզված ենք որքան գերմանական *pe'ne'tration*-ը Անադոլույէն դեպի ներս տարածվի, Անադոլույի մեջ ալ, այնքան հայոց ապահովությունը կուժովնա: Ահա այս երեք կետերուն վրա մեր քաղաքականությունը կհիմնվի:

Շեռնքերգ - Բոլորովին համամիտ եմ ձեզի, բայց ձեր համառելը ռուսական *projet*-ին վրա, Օսմանյան կառավարության դեմ հաշտարար ոգիի ապացույց չէ:

Պատվիրակ - Կրկնեմ, որ *assentiment des puissances*-ի պէս էական պայմանէ հրաժարվելով, հայկական Բարենորոգումներէն հրաժարված կըլլաք և դուք սա կցանկաք:

Շեռնքերգ - *Controle*-ը լեզվի, հողային հարցի *repré'sentation e'gale*, պաշտոնի մասնակցություն, վիլայեթներու ժողովներու *compe'tence*-ի ընդարձակումը, ի նչ-պէս, ասոնք արհամարհելի կհամարեք:

Պատվիրակ - Ասոնց արժեքը գիտեմ, բայց էական հայ տարրին իսլամ տարրէն ճգնվիլն է: Յորչափ իսլամ *fonctionnaire* և դատարաններու գլուխը եվրոպական *mentalite'* մը ուղղիչը չըլլա և հայերը չպաշտպանվին, բան մը եղած չըլլար: Կրկնեմ որ զիջում չենք կրնար ընել այս մասին: Բայց ցույց տալու համար թե մենք ալ Գերմանիոյ պէս Բարենորոգմանը սկզբնավորությունն տեսնելու կբաղձանք և զոհողության ալ պատրաստ ենք, կրնանք մյուս կետերու մասին խորհրդակցիլ: Այս կետը սակայն իմ անձնական կարծիքն է, միայն վերջին կամքը մեր Պատրիարքարանինն է: Հետո դիտել տվի որ Պրն. Լեփսիուսը ընդունած էր *assentiment*-ի պայմանը, ընդունած էր շատ մը ուրիշ բաներ և թե ցավալի էր, որ դեսպանատունն ետ էր առնէր այս ամենը:

Շեռնքերգը զարմանք հայտնեց:

Գրված թուղթ մըն ալ կա, ըսի տեսնել ուզեց:

Պատվիրակ - Ըսի որ եթե *volte-face*-ը հայ ազգը իմանար շատ պիտի հուզվի: Ըսի որ գաղտնի պահեցինք այս ամենը: Մենք փոքրամասնություն մըն ենք որ Գերմանիոյ և հայոց մերձեցման կաշխատինք: Արդ եթե այս իմացվեր, մեծ հարված մը պիտի ըլլար մեր գործին: Ես կուզեի որ ոչ միայն Գերմանիոյ ընդդիմու-

թյունը չըլլար, այլ անոր աջակցության պարտեհինք մեր հաջողությունը, գոնե մասամբ: Ըսավ որ թերևս այսպես պիտի ըլլա: Ըսի որ Գերմանիան և Ռուսիան պիտի լավ համաձայնին և ոչ թե վիճին եթե կուզվի դրական բան մը ըլել:

Շեռնբերգը համամիտ ըլլալը հայտնեց: Հետո ավելցուց թե հիմ կրնդունվի տաճկաց առաջարկություններն զանազան փոփոխություններով: Խստիվ մերժեցի սա բանաձևը: Ըսի որ սա կետն ալ անգիջանելի կնկատեմ, թե հայկական հատուկ բարենորոգում մը չի կրնար ընդհանուր բարենորոգմանց մեջ լուծել և անհետացնել: Այսպես անհրաժեշտ և անգիջանելի նկատեցի հավասարությունն *representation*-ի և պաշտոնի մեջ: Ըսավ որ այս վերջին կետը իրենք կրնդունին, առաջին երկու կետերը նոթագրեց: Կրկնեցի, իսկ վիլայեթներու և վալիներու մասին ես միմիայն իմ անձնական կարծիքն հայտնած եմ, իսկ ամեն պարագայի մեջ ատիկա եթե մեր ազգեն ալ ընդունվեր միմիայն գործին վերջնական պաշտոնապես անգիջանելի կետերն ասոնք են, զորս հայտնած ենք Պատրիարքարանի վերջին գրության մեջ:

Հետո ըսի միշտ թեությամբ թե եթե երբեք Պատրիարքարանն ալ ընդուներ վիլայեթներու պահպանումը, ատիկա միայն վերջին ժամուն պիտի հայտներ, գործին վերջ մը տալու համար և ոչ թե բանակցությանց էական:

Եթե պատրիարքարանը այս զիջումը ըներ այն ատեն պետք էր ընդհանուր քննիչին պաշտոնը տրվեր վալիի հրաժարցնելու և անոր տեղն անվանելու իրավունքը տալ և առհասարակ գծել անոր *attribution*-ները որոշ կերպով: Համամիտ թվեցավ, խոստացավ այս ամենը դեսպանին հաղորդել: Վերջին պահուն խոսակցությունը քաղցրացավ և մտերմությամբ բաժանվեցանք և զիս կրկին տեսնելու փափաքը հայտնեց:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Մեր խոսակցությունը Ա. մասին մեջ խիստ էր և հեռու իրարմե, վերջին մասերուն մեջ ավելի մեղմ և մոտիկանալու տրամադրության մեջ:

1. Պատրիարքարանի վերջին թուղթին մեջ նշանակված հինգ կետերը կմնան պաշտոնապես անփոփոխ [Երբ գերմանական դեսպանությունը կատարեց *volte-face* (դիմափոխություն), այսինքն՝ հրաժարվեց Լեփսիուսի միջոցով կատարված առաջարկներից, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը, իրեն խաբված զգալով, օգոստոսի 29-ին տերությունների դեսպանատներին էր հանձնել բարենորոգումների հինգ անխախտ պայմանների մասին հուշագիր – Մ.Մ.]:

2. Վալիներու և վիլայեթներու պահպանումին կամ մեկ վիլայեթի և մեկ ընդհանուր վալի անվանելու խնդիրը, իմ անձնական կարծիքովս, կրնա նորեն քնվիլ, բայց Պատրիարքարանի դիտավորությունները չեմ գիտեր այս մասին:

3. Ամեն պարագայի մեջ բարենորոգումները ի գործ դնելու համար առնվելիք օտարական բարձր պաշտոնյան, ինչ ալ ըլլա իր անունը պետք է պետությանց հավանությամբ անվանվի այս պայմանը, որ շատ քաղցր ձևով մը կրնա օգտակար ըլլալ, անհրաժեշտ է մեզի, զիջում չի կրնար ըլլար ասոր վրա:

4. Այս պարագային /այսինքն երկու *inspecteur general*-ի ընտրության Պատրիարքարանը հավանի/ պետք է ընդլայնել անոր իրավասությունները վալին պաշտոնե հանելու հետ և նոր վալի նշանակելու իրավունքը տալ և ուրիշ կետերու մեջ ալ իր իրավասությունն ընդարձակելով ճշտել:

5. Հավասարությունը՝ *représentation*-ի և *fonctions publiques*-ի համար քրիստոնյա և ոչ քրիստոնյա տարերու մեջ, անհրաժեշտ պայման է, այս մասին որևէ զիջում չի կրնար ըլլալ: Ըսով որ այս մասին գերմանական դեսպանատունը դիտողություն չունի:

6. Պատրիարքարանը եթե երբեք իմ անձնական կարծիքովս ենթադրված զիջողությունն ընդունի, այնուհետև միայն անիկա կրնա հայտնել երբ որ տեսնե թե ամեն ինչ ընդունված է բացի այս կետեն:

7. Հայկական բարենորոգումները տաճկական ընդհանուր բարենորոգումի հարցին հետ չի կրնար շփոթվիլ կամ անոր մեջ լուծվիլ: Հայկական բարենորոգումները միջազգային հանգամանք մը ունին ուրկէ չենք կրնար հրաժարվիլ: Այս կետն ալ զիջողություն չընդունիր:

1 / 14 Մեպտեմբեր 1913թ.

Իրեն հաղորդեր է Շեռնբերգ տեսակցության արդյունքը:

Դժգոհություն հայտնեց զիջումներ լինելու տրամադրության մասին, զիջումները Ռուսիա պիտի վերապահել:

Պրն. Վանգենհայմը իրավունք պիտի ունենա ըսելու թե ռուսաց Դեսպանատունը ավելի անհաշտ է քան հայերը:

Պատվիրակ - Իրապես զիջողություն չկար, որովհետև ամեն մեկու դեմ փոխարինություններ առնելու պայմաններ դրված էր: Նախ անձնական հանգամանքով այդ տրամադրությունը ցուցուած է բացորոշապես շեշտելով Պատրիարքարանի վճիռը:

Թարգման - Բեռլինի մեջ այս պատճառով ճիշտ Շեռնբերգի ըսածին պես, ամեն զիջողություններ ետ դառնալու տրամադրություն կա և թե նույնիսկ առաջարկություն կա, որպեսզի թարգմանը նորեն միանալով, թուրքաց առաջարկություններն ալ քննեն, և թե հավանական է, որ Վանգենհայմին ռուսաց դեսպանը վաղը այս մտքով խոսք բանա:

Պատվիրակ - Ըստ կարելույն խիստ լեզու գործածած եմ, որպեսզի չենթադրե թե հայերը թուրքաց առաջարկները կրնան ընդունիլ, այս մասին կատարելապես համոզված մեկնեցավ:

Բացատրեցի թե զիջողություն ըսածներու դեմ ի՞նչ փոփոխություններ կուզեինք:

Ա. Առհասարակ որևէ զիջում ընելու համար պայման դրեր էի մյուս բոլոր պայմաններու վերջնականապես ընդունվիլը:

Բ. Վալիներու և վիլայեթներու պահպանման դեմ, պայման դրեր էի ընդհանուր քննիչի վալիներ հրաժարեցնելէ զատ նաև իրավունք մը անվանելու: *Assentiment*-ի ձևական փոփոխության մը ենթարկելու դեմ, պայման դրեր էի էու-

թյան պահպանումը: Ուրեմն զիջողություն մը ըրածի պէս էր, բայց իրապէս ոչինչ չէի զիջած:

Իմ տպավորությունս այն էր, որ թարգմանը առհասարակ Ռուսիո մինակ ձգված ըլլալը կհասկացներ ինձի, առաջարկելով շատ տկար և աննշան միջոցներ: Օրինակ խորհուրդ կուտար, որ Բտալիո *charge d’Affaires*-ը և Ավստրիո առաջին թարգմանը տեսնեինք: Դիտել տվի, որ այս երկու պետությանց ընդհանուր քաղաքականությունը, այս երկու անձնավորություններու հետ խոսելով չի կրնար փոխվիլ:

Համաձայն ըլլալով, ըսավ, որ կրնա սակայն օգուտ մը բերել:

Նույնպէս անհամբեր կսպասեր, որ դեսպանները իրենց դիմումները կատարեն:

Գոհությամբ պատմեց ինձի Վանա դեպքի մանրամասնությունները / Մելքոնի սպանության մասին և այլն/: Մանավանդ հայերու զինված ըլլալը:

Պատվիրակ - Հայաստանի մյուս մասերու մեջ այնպէս չէր, մանավանդ մյուս հայաբնակ վայրերը: Երկաթուղայիններու մասին Ռուսիո և Թուրքիո մէջ բանակցությունները սկսելը հաստատեց: Բայց ըսավ, որ հին խնդրին շարունակությունն է, նոր խնդիր մը չէ: Ամեն պարագայի մէջ, հայկական խնդրին վնասելու հանգամանք չունեն:

2 / 15 Սեպտեմբեր 1913թ.

Ռուսական դեսպանը Վանգենհայմին հետ տեսնվեր է պայմանով, որ մարդու մը չհաղորդվի: Անձնապէս ինձ լուր կղրկե թե դժգոհ չէ այսօրվան ունեցած խոսակցությունն: Ընդհանուր գիծերուն վրա խոսած են: Մասնավոր կետերը երկրորդ խոսակցության նյութ ըլլալու են: Անիկա այս շաբթվան մէջ պիտի կատարվի:

Այս միջոցին ռուս դեսպանը պիտի տեսակցի նաև մյուս դեսպաններու հետ, այնպէս, որ կրնա ըսվիլ թե դեսպաններու մէջ նախնական խոսակցությունը սկսած է և թե 4-5 օրէն բավական որոշ բաներ պիտի հասկացվին: Դեսպանը կկրկնէ մեզի որևէ զիջում չընել մանավանդ *assentiment* բառին վրա պնդել: Պրն. Մանդելշտամը իր կողմէն կխորհի թե վալիներ ու վիլայեթներ պահել, այդ վիլայեթներու ընդհանուր ժողովներ պահել չի նշանակեր անպատճառ: Եվ թե երկու *secteur* ի մէջ երկու ընդհանուր ժողովով բավականաւ պետք էր:

Պատվիրակ - Երբ որ վիլայեթներու և վալիներու ներկա ձևերը պահվին, դժվար պիտի ըլլա ժողովներու ջնջումը առաջարկել, որովհետև թուրքաց տեսակետն է ցույց տալ իրենց մարդոց թե Հայաստանի մէջ ոչինչ չի փոխվեր, բացի ընդհանուր քննիչի մը անվանումը:

Թարգմանը իր տեսակետին վրա պնդեց: Ըսավ թե այլևս Ավստրիո և Բտալիո դեսպաններուն դիմելու հարկ չկա, որովհետև դեսպանն ինքը պիտի խոսեր: Բայց հեղափոխական մարմիններուն դիմումին պետք ըլլալը շեշտեց, արդեն ըսավ - այս մասին Պետերբուրգ հեռագրած և համաձայնությունը ստացած ենք:

Պատվիրակ - Ֆրանսայի զմէս վերջնականապէս լքած ըլլալու մասին, Նուպար փաշային տեղեկություն մը ուզելը անհրաժեշտություն է:

Թարգմանը պատասխանեց որ պետք է ճշտել: Իրոք այս պահուս Ֆրանսան մինակ ձգած է Ռուսիան ձեր խնդրի մեջ, բայց ըսել է, որ եթե Ռուսիան վերջնական պահանջ դնե և հայտնե, որ ասիկա իր դաշնակցության պարտականության մասը կկազմե, Ֆրանսան չպիտի շարժի: Իրենք հույս ունեին, որ Ֆրանսան Ռուսիո հետ պիտի քալե, վասնզի պիտի խորհի, որ եթե մերժե, Ռուսիան շատ մը խնդիրներու մեջ պիտի լքե անոր, ինչպես Սուրիո մեջ: Նուպար փաշան պետք է ուժով դիմում կատարե Փարիզի մեջ հասկցնելով, որ հայերը հանդարտ պիտի չմնան և Ֆրանսացվոց փոխատվությունը պիտի վտանգվի ինչպես նաև արգելքներու պիտի հանդիպի երկաթուղիներու շինությունը: Հայասեր և այլև ուրիշ ընդդիմադիր ֆրանսիացիներ ալ պետք է ձեռքի տակ շարժման մեջ դնել: Նման բան մըն ալ Անգլիո մեջ ընել անհրաժեշտ է: Խորհուրդ տվավ որ փաշան Միլլուքովը տեսնա, տեսնա նաև ուրիշ կուսակցության վերաբերող ռուս քաղաքական անձնավորություններ որոնք բոլորն ալ ընդգրկած են հայկական հարցը, որպեսզի ռուս կառավարությունը մղեն ավելի ուժգին արմատական գործունեության մը:

Խոսեցա իրեն թե ինչ պիտի ընե Ռուսիան եթե բոլորովին մինակ մնա:

Պատասխանեց, որ այդ պարագայի համար դեռ որոշում մը տրված չկա: Ավելցուց, որ մինակ մնալը անպատճառ հայկական հարցը լքանել ըսել չէ: Վասնզի Ռուսիան մինակ ալ կարող է գայն առաջ մղել: Հարցուցի իրեն թե Կովկասի մեջ զորացրվում կատարելու մասին հրատարակություն մը կար: Պատասխանեց, որ, ո՛չ, զորացրվում մը կատարված չէ, և իրենք հոն բավական մեծ ուժ ունին: Հարցուցի թե ի՞նչ պիտի ըլլա եթե Ռուսիան մինակ մնալով չուզեր առանձին առաջ տանել հայկական հարցը: Ըսի, որ հայերը այս մտատանջության մեջ են և թե այդ պարագային հայերուն երկու ճամբա կմնար հետևելիք:

Ա. Անհաշտ կենալ մինչև վերջը թուրքաց հետ: Այս ճամբան խիստ վտանգավոր էր, ըստ որում թուրքերը մեզի իբր կասկածելի տարր նկատելով հայահալած նոր քաղաքականություն մը պիտի սկսեին: Ասկե հայ տարրը շատ պիտի վնասվեր, իսկ եթե հուսահատական քայլերու դիմեինք - որովհետև պատրաստ չենք - ձախողեինք պիտի անպատրաստ ըլլալով:

Բ. Թուրքաց հետ որևէ ձևով համաձայնություն կնքել, նույնիսկ անկարելիին առջև խոնարհելով և զոհելով մեր էական պահանջները, այդ կերպով նախ հալածանքե պիտի ազատեինք և թուրքաց հետ բարեկամ մնալով, Հայաստանի մեջ ինքզինքնիս զորացնելու ատեն պիտի ունենայինք, ապագային պատրաստվելու համար: Երկրորդ այս ճամբան իմ կարծիքովս բանավոր ըլլալով հանդերձ, Ռուսիո խորհուրդին կդիմեինք:

Թարգման - Եթե գործը այդ վիճակին գա, հարկավ Ռուսիան պետք եղած խորհուրդը պիտի տա հայերուն, բայց այսօր հոդ հասած չենք դեռ:

Պատվիրակ - Ամեն օր որ կանցնի հայոց տկարացման կծառայե, քանի որ թուրքերը Բալկանյան դժվարություններեն ազատված, ֆինանսական օպերասիոնը (operation) հաջողեցնելով, պիտի գորանան և ոչ մեկ զիջումի պիտի հոժարին:

Թարգման - Հայկական խնդրույն ինչ հանգամանք առնելը սա մեկ քանի օր-վան մեջ պիտի ճշտվի, ուստի պիտի սպասել քանի որ ժամանակի մեծ կորուստ մը չպիտի ունենանք [9: 196-242]:

BIBLIOGRAPHY

1. «Գարուն», թիվ 3, Երևան, 1990 («Garun», number 3 Yerevan, 1990) (in Armenian):
2. Զօհրապ Գ., Երկերի ժողովածու, հտ. Գ, Երևան, ԳԱԹ, 2002, 704 էջ (Krikor Zohrab, Collected works, volume 3, Yerevan, 2002, 704 p.) (in Armenian):
3. Զօհրապ Գ., Երկերի ժողովածու, հտ. Դ, Երևան, ԳԱԹ, 2003, 656 էջ (Krikor Zohrab, Collected works, volume 4, Yerevan, 2003, 656 p.) (in Armenian):
4. Զօհրապ Գ., Երկերի ժողովածու, հտ. Զ, Երևան, ԳԱԹ, 2004, 456 էջ (Krikor Zohrab, Collected works, volume 6, Yerevan, 2004, 456 p.) (in Armenian):
5. Գրիգոր Զօհրապը ժամանակակիցների յուշերում եւ վկայութիւններում, Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 2006, 534 էջ (Krikor Zohrab in the memories and testimonies of contemporaries, Yerevan, Yerevan Univ. Ed., 2006, 534 p.) (in Armenian):
6. Զաւէն պատրիարք, Պատրիարքական յուշերս. Վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Թեհրան 2014, 508 էջ (Zaven Patriarch, My Patriarchal Memories, Documents and Testimonials, Tehran 2014, 508 p.) (in Armenian):
7. Իտալիայի արտաքին գործերի նախարարության պատմական արխիվի վավերագրերը հայկական հարցի մասին 1913-1923 թթ., հտ. Ա, Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2008, 250 էջ (Diplomatic Documents of the Historical-diplomatic archive of the Ministry of Foreign Affairs of Italy on the Armenian Question 1913-1923, pub., The Armenian Genocide Museum – Institute, 2008, 250p.) (in Armenian):
8. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), պրոֆ. Զ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1972, 810 էջ (Armenia in the Documents of International Diplomacy and Soviet foreign policy (1828-1923), ed. by Prof J. S. Kirakosyan, Yerevan, pub., "Hayastan" 1972, 810 p.) (in Armenian):
9. Մայր Աթոռ Ս. Էջնիածնի ձեռագրատուն, վավերագիր թիվ 288 (Mother See of Holy Etchmiadzin's Manuscript House, Document number 288) (in Armenian):
10. Շարուրյան Ա. Ս., Գրիգոր Զոհրապի կյանքի և գործունեության տարեգրություն, Ս. Էջնիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջնիածնի տպարան, 1996, 546 էջ (Sharourian A. S., Chronicle of Grigor Zohrab's Life and Activities, S. Etchmiadzin, Mother See of Holy Etchmiadzin's Publishing House, 1966, 546 p.) (in Armenian):
11. Շարուրյան Ա., Գրիգոր Զոհրապի օրագրությունները հայկական բարենորոգումների (1912-1914) վերաբերյալ, Պատմաբանասիրական հանդես, թիվ 4, Երևան, 1990 (Sharourian A., Grigor Zohrab's Diaries about Armenian Reforms (1912-1914), Historical-Philological Journal, 1990, vol. 4, pp. 202-228) (in Armenian):

12. Փափազեան Վ., Իմ յուշերը, հտ. 2, Պեյրուք, տպ. Համագգային ընկերութիւն, 1952, 610 էջ (Papazean V., My memories, Beyrut, volume 2, publ. Hamazgayin ynkerutiwn, 1952, 610 p.) (in Armenian):
13. Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919). Материалы политического архива министерства иностранных дел кайзеровской Германии, отв. ред. В. А. Микаелян, Ереван, изд-во «Гитутюн» НАН РА, 1995, 643 с. (The Armenian Question and the Armenian Genocide in Turkey (1913-1919). Materials of the political archive of the Ministry of Foreign Affairs of Kaiser Germany, responsible. ed. V. A. Mikaelyan, Yerevan, "Gitutyun" Publishing House of NAS RA, 1995, 643 p.) (in Russian).
14. Архив Внешней Политики Российской Империи, ф. Канцелярия 1913г., д. 115. (Archive of the Foreign Policy of the Russian Emire, f. Chancellery 1913, Document 115) (in Russian).

Miqayel Martirosyan

Armenian State Pedagogical University After Khachatur Abovyan
martirosyanmiqayel02@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3094-9973

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՀՐԱՊԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Միքայել Մարտիրոսյան

Բանալի բառեր՝ Գրիգոր Զոհրապ, Ապահովության հանձնաժողով, պատրիարք Զավեն Տեր Եղիայան, Վահան Փափազյան, Արշակ Զոպանյան, Պողոս Նուբար փաշա, Հայ ազգային պատվիրակություն, դեսպան Մ. Ն. Գիրս, Ա. Ն. Մանդելտամ, դեսպան Հ. Վանգենիայմ, Շյոնբերգ, փոխգլխումային համաձայնություն, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի ձեռագրատուն, Նուբար Միքայելյան:

Պրոֆեսոր Ալբերտ Շարուրյանի «Գրիգոր Զոհրապի կյանքի և գործունեության տարեգրություն» աշխատության հրատարակումից հետո թվաց, թե այլևս Գ. Զոհրապի կյանքի բոլոր դրվագները բացահայտված են: Սակայն հայկական բարենորոգումների շուրջ 1913 թ. ծավալված ռուս-գերմանական դիվանագիտական մրցապայքարի ուսումնասիրությունը մեզ հանգեցրեց այն համոզմանը, որ Գ. Զոհրապը ոչ միայն ակտիվորեն ներգրավված է եղել այդ գործընթացում, այլև կատարել է հայկական կողմից գլխավոր բանակցողի գործառույթը, ինչը վրիպել է պատմաբանների և բանասերների ուշադրությունից: Եթե Եվրոպայում Հայկական հարցը տերություններին ներկայացնող պաշտոնական մարմինը Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորած Հայ ազգային պատվիրակությունն էր, ապա Կ. Պոլսի օտարերկրյա դեսպանությունների հետ հայկական բարենորոգումների շուրջ բանակցություններ վարող պաշտոնական մարմինը պատրիարքարանի Ապահովության հանձնաժողովն էր: Գ. Զոհրապը եղել է Ապահովության հանձնաժողովին սատարող Հարստահարական հանձնաժողովի հինգ ան-

դամներից մեկը և աստիճանաբար դարձել է Կ. Պոլսի դեսպանությունների հետ բանակցություններ վարող գլխավոր անձը: Բանակցային գործընթացին նրա մասնակցությունը գաղտնիացվել է ինչպես ռուսական դիվանագիտության, այնպես էլ հայկական շրջանակների և հենց Գ. Զոհրապի կողմից: Նա օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր էր, և գաղտնիացումը նպատակ ուներ նրան զերծ պահել դավաճանության երիտթուրքական ենթադրվելիք մեղադրանքներից:

Ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող վավերագրերը վերաբերում են 1913 թ. օգոստոսի 20-ին, 21-ին, 24-ին, սեպտեմբերի 1-ին և 2-ին ռուսական դեսպանատան առաջին թարգման Ա. Ն. Մանդելշտամի և օգոստոսի 30-ին գերմանական դեսպանատան երկրորդ թարգման Շյոնբերգի հետ Գ. Զոհրապի հանդիպումներին: Այդ վավերագրերը պահվում են Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի ձեռագրատանը: Վավերագրերից բացակայում է Գ. Զոհրապի անունը, սակայն տեղությունների արտգործնախարարությունների փաստաթղթերի և ժամանակակիցների հուշերի համադրումն ապացուցում է, որ պատրիարքարանի կողմից բանակցություններ վարող անձը եղել է Գ. Զոհրապը: Հանդիպումների ավարտից հետո Գ. Զոհրապը եկել է Ապահովության հանձնաժողով և պատմել է բանակցությունների ընթացքի և արդյունքների մասին: Նրա հաշվետվությունները արձանագրվել են և ուղարկվել Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Հինգերորդ Սուրենյանին: Առաջին անգամ հրատարակվող այս վավերագրերի ուրսումնասիրությունը վկայում է, որ Գ. Զոհրապը ծանրակշիռ ներդրում է ունեցել հայկական բարենորոգումների շուրջ ռուս-գերմանական փոխզիջումային համաձայնություն կայացնելու գործում: Այդ բանակցություններում նա ցուցաբերել է փոխշահավետության հիման վրա հաշտարար համաձայնություն կայացնելու դիվանագիտական հմտություններ: